

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA TURİZM SEKTORUNUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

İxtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

Elm sahəsi: 53- İqtisad elmləri

İddiaçı: **Ülkər İsgəndər qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

İqtisad elmləri doktoru, professor
Rəna Polad qızı Sultanova

Rəsmi opponentlər:

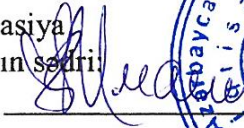
İqtisad elmləri doktoru, professor
Məhəbbət Aşır oğlu Məmmədov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Yasəmən İmamhüseyn qızı Abasova

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Vüqar Bəhrəm oğlu Kərimli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.10 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

İqtisad elmləri doktoru, professor
Nazim Müzəffər oğlu İmanov

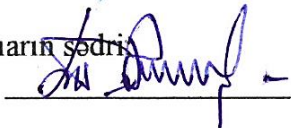

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Sevdə Məmməd qızı Seyidova

Elmi seminarın sədri:

İqtisad elmləri doktoru, professor
Tərbiz Nəsim oğlu Əliyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son dövrdə qloballaşma prosesinin dərinləşməsi, ölkələrarası əlaqələrin genişlənməsi və dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması, həmçinin elmi-texniki inkişaf və nəqliyyat xərclərinin azalması nəticəsində turizmin iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi genişlənməsinə təkan vermişdir. Turizmin inkişafına səbəb olan mühüm amillərdən biri də qlobal səviyyədə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi ilə əhalinin daha çox asudə vaxtının yaranmasıdır.

Hazırda dünyanın bir çox ölkələri turizm sənayesinə strateji prioritet sahə kimi yanaşaraq, onun inkişaf etdirilməsi üçün uzunmüddətli proqramlar hazırlayır və bu sahənin rəqabət qabiliyyətiliyinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edirlər. Turizmdə digər iqtisadi fəaliyyət sahələrindən fərqli olaraq, dövlət tənzimlənməsinə və dövlətlərarası razılaşmalara daha çox ehtiyac vardır. Çünki turizm fəaliyyətində müxtəlif cəmiyyətlərə, mədəniyyətlərə, adət-ənənələrə və sosial səviyyələrə malik insanların ünsiyyətdə olmasına ehtiyac duyulur. Belə görüşlərin qarşılıqlı hörmət və ehtiramla başa çatması və hər bir tərəfin iqtisadi mənfəətinin təmin edilməsi mühüm məsələ hesab olunur.

Turizm fəaliyyətini tənzimləməklə dövlət bir neçə məqsədə, o cümlədən, vətəndaşların istirahət hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı onların Konstitusiyaya hüququnu reallaşdırır. Belə ki, müasir şəraitdə ölkələrin iqtisadi inkişafında xarici investisiyalar mühüm rol oynayaraq turizmdə xarici vətəndaşların ölkəyə gəlişini və ölkədə xarici valyuta xərclərini təmin etdiyindən “investisiya mənbəyi”ni yaradır. Məhz buna görə də ölkəyə daxilolma ilə bağlı turizm tədiyyə balansına müsbət, ölkədən çıxışına isə mənfi təsir göstərir. Bunları nəzərə alaraq, hər bir ölkədən gedən turistlərin sayının azaldılması, gələn turistlərin isə sayının artması istiqamətində siyasət həyata keçirir.

Turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin əsas mərhələsini onun inkişafı ilə bağlı qanunların, normativ və hüquqi aktların qəbul edilməsi təşkil edir. Dövlət həmçinin turizm məhsullarının daxili və xarici bazarlara çıxarılmasına yardım edərək, turizm fəaliyyətində lisenziyalaşdırma, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma kimi müəyyən

müdaxilələr edə bilər. Digər tərəfdən, xarici vətəndaşların ölkəyə girişi və çıxışı ilə bağlı qaydaları müəyyən etməklə dövlət turizm fəaliyyətinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Vurğulamaq lazımdır ki, dövlət turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrə vergi güzəştləri tətbiq edərək, onlara yönəldilən investisiyaların daha da səmərəli yerləşdirilməsi üçün imkan yaradır. Ölkəyə gələn turistlər üçün ölkə daxilində təhlükəsizlik, azad hərəkət mühitinin yaradılması dövlətin birbaşa funksiyalarına daxildir.

Bu günləri ölkədə dövlət turizmin inkişafını müxtəlif normativ-hüquqi aktlarla, qanunlar, dövlət proqramları və strategiyalarla tənzimləyir. Bu istiqamətdə “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair “Strateji Yol Xəritəsi”, “Azərbaycan 2030:sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair” Dövlət Proqramı, “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair” Dövlət Proqramı, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı və s. göstərmək olar.

Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan biznes subyektlərinə əlverişli şəraitin yaradılması önəmlidir ki, bu da ilk növbədə dövlətin normativ aktları ilə tənzimlənəndir. Lakin bütün müsbət tərəflərə baxmayaraq turizm sahəsində problemlər hələ də qalmaqdadır və onların aradan qaldırılması, bütövlükdə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasına zəmin yaradacaq.

Belə ki, turizmin inkişafının ayrı-ayrı problemləriAzərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır ki, onlardan N.M.İmanov, Ş.M.Muradov, Ə.X.Nuriyev, T.N.Əliyev, R.S.Sultanova, G.Z.Yüzbaşıyeva, P.F.Rəhmanov, M.Gülaliyev, L.Ə.Allahverdiyeva və başqalarını göstərmək olar.

Xarici alimlərdən Bull A., Ueierman K., Patmore J., Coccossis H., Tsartas P., Honey M., Lee C., EadingtonW., Monge-González R., Tosun C., Ross G., Biagi B., Murphy P., Tang C., Croes R., Dupeyras A., Pablo-Romero M., Balaguer J. və başqaları turizm iqtisadiyyatının müxtəlif aspektlərini tədqiq ediblər.

Yuxarıda qeyd olunan alimlərin tədqiqatlarına nəzər salaraq və onların mahiyyətini vurğulayaraq qeyd etmək lazımdır ki, burada

turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi problemi bir tədqiqat obyektı olmamış və dissertasiya işi ilk dəfə olaraq tədqiq olunur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini Azərbaycanda turizm sektoru təşkil edir. Predmeti isə Azərbaycanda turizm sektoruna dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycanda turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsini qiymətləndirərək, onun təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələrin işlənməsidir.

Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- turizm sektorunda dövlət tənzimlənməsinin əsas determinantlarının müəyyən edilməsi;
- turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi;
- turizm dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsinin öyrənilməsi;
- ölkədə turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin vəziyyətinin araşdırılması;
- Azərbaycanda turizmin tələb funksiyasının sinxron tənliklər metodu əsasında hesablanması;
- Azərbaycanın Səyahət və Turizmin Rəqabətçılığı İndeksi üzrə “Mühitin Əlverişliliyi” və “Səyahət və Turizm Siyasətinin Əlverişliliyi” göstəriciləri üzrə mövqeyinin qiymətləndirilməsi;
- turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yaxşılaşdırılmasında müxtəlif sub-İndeksler üzrə üstün və zəif mövqelərin göstərilməsi;
- Azərbaycanda turizm sektoruna dövlət dəstəyi mexanizminin istiqamətlərinin təyin edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində ekonometrik metodlardan, o cümlədən çoxdəyişənli reqresiya analizindən, iki səviyyəli ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə edilib. Panel analiz, sektorlararası analiz və zaman sırası analizlərindən istifadə etməklə turizmin iqtisadi artıma və bəzi makroiqtisadi göstəricilərə təsirləri kəmiyyətcə qiymətləndirilmişdir. Qiymətləndirmələr zamanı digər

ölkələrin təmsalında aparılan tədqiqatların nəticələri ilə müqayisələr də aparılıb. Tədqiqat işində turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi zamanı Səyahət və Turizm Rəqabətliyi İndeksindən istifadə edilib.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Turizm sektoruna dövlət müdaxiləsi yalnız turizm bazarının uğursuz olduğu hallarda səmərəli ola bilər. Ona görə də dövlətin turizm sektoruna müdaxiləsi problemi turizm bazarının mümkün uğursuzluqlarının tədqiqindən başlanmalı və belə uğursuzluqların əsas səbəbləri öyrənilməlidir;
- Azərbaycana turizm səfərlərinin tələb funksiyası turistlərin öz ölkəsində gəlirlərin səviyyəsindən və Azərbaycanda qiymət səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir;
- Turizm gəlirlərinin turizmin rəqabətliyiindən asılılığının müxtəlif ölkələrin təmsalında empirik nəticələrinin müqayisəli analizi deməyə əsas verir ki, rəqabətlik artdıqca turizm gəlirləri də artır. Belə ki, çarpaz analizinə əsasən ölkələrin turizm gəlirlərinin loqarfmı ilə TTCİ kompozit indeksi arasında ciddi xətti əlaqə mövcuddur;
- “Təbiət və mədəniyyət” sub-indeksləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi qənaətbəxş deyil. TTCİ kompozit indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyinə ciddi təsir göstərən və bu mövqeyi zəifləndirən alt-göstəricilərdən biri də “Təbii resurslar”-dır. Bunu nəzərə alaraq, onun indikatorlarının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyulur;
- TTCİ rəqabətlik indeksinin “beynəlxalq açıqlıq” sub-indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyi digər sub-indekslərlə müqayisədə bir qədər zəifdir;
- “Hava nəqliyyat infrastrukturunu”, “yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturunu” və “quru və dəniz infrastrukturunu” alt-göstəriciləri üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılmasına baxmayaraq, “turizm infrastrukturunu” üzrə ölkəmizin mövqeyi müəyyən qədər zəifləyib;

Tədqiqatın elmi yeniliyini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycanın turizm sektorunda dövlət tənzimlənməsinin əsas determinantları müəyyən edilmişdir;

-turizm sektorunda dövlət tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi metodları göstərilmişdir;

- turizmdə dövlət tənzimlənməsi dünya təcrübəsi əsasında tədqiq edilmişdir;

- kompleks təhlil əsasında ölkədə turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin vəziyyəti təhlil edilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasının turizm sektorunda tələb funksiyasının sinxron tənliklər metodu əsasında hesablanması verilmişdir;

- Azərbaycanın Səyahət və Turizmin Rəqabətliyi İndeksi üzrə “Mühitin Əlverişliliyi” və “Səyahət və Turizm Siyasətinin Əlverişliliyi” göstəriciləri əsasında mövqeyi qiymətləndirilmişdir;

-turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yaxşılaşdırılmasında ayrı-ayrı sub-indekslər üzrə üstün və zəif mövqeləri aşkar edilmişdir;

- Azərbaycanın turizm sektorunda dövlət tənzimlənməsinin istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatda əldə edilən nəticələrin nəzəri əhəmiyyəti dövlət tənzimlənməsi üzrə institusional islahatların turizmin tələb funksiyasına təsirinin elmi əsaslandırılmasından ibarətdir. Dissertasiya işində əldə edilən nəticələrdən Azərbaycanda turizm sektorunun rəqabətliliyinin artırılmasında və burada fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafında istifadə etmək olar.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını müxtəlif ölkələrin təmsalında turizm sektorunun fəaliyyətinə və onun idarəedilməsinə, həmçinin Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafına dair qəbul edilmiş qanunlar, Dövlət Proqramı, Strategiya, Nazirlər Kabinetinin, Milli Məclisin normativ-hüququ aktları və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları təşkil edir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işində əldə edilən empirik nəticələr, müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar, nəzəri ümumiləşdirmələr, praktiki nəticələr və tövsiyələr müxtəlif elmi jurnallarda, o cümlədən SCOPUS bazasına daxil olan bir jurnalda, Respublika və 4 beynəlxalq konfransda keçirilmiş, onlardan ikisi RİNC məlumat bazasına daxil edilmişdir. Onlardan – AMEA İqtisadiyyat

İnstitutunun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “İqtisadi artım və ictimai rifah” beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları (Bakı, 2018); Международная научно-практическая конференция на тему: «Стратегия развития экономики Беларуси: вызовы, инструменты реализации и перспективы» (Минск, Беларусь, 2019); WSEAS Transactions on business and economics SCOUPS (Greece, 2021); VII международная научно-практическая конференция на тему: «Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности» (Махачкала, Россия, 2022); Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cü ildönümünə həsr olunmuş “İqtisadi inkişafda qlobal çağırışlar və perspektivlər” adlı respublika elmi konfransı (Bakı, Qərbi Kaspi Universiteti, 2022); VIII международная научно-практическая конференция на тему: «Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности» (Махачкала, Россия, 2023); Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “İqtisadi inkişafda qlobal çağırışlar və perspektivlər” adlı respublika elmi konfransı (Bakı, Qərbi Kaspi Universiteti, 2023) qeyd olunan tarixlərdə keçirilmiş respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi-praktiki konfranslarda məruzə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin nəticələri üzrə ümumi həcmi -145 s.v. olan 13 məqalə müxtəlif jurnallarda və konfrans materiallarında dərc edilib.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun “Xidmət sferasının iqtisadiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilib.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi 3 fəsil, 9 paraqraf, giriş, nəticə və təkliflərdən ibarət olmaqla ümumilikdə 145 səhifədən və birinci fəsil 71766 işarə; ikinci fəsil 83108 işarə; üçüncü fəsil 71648 işarə olmaqla 263511 işarədən ibarətdir.

Dissertasiyanın strukturu

GİRİŞ

I FƏSİL. TURİZM SEKTORUNUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1.Turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin mahiyyəti, formaları və iqtisadi mexanizmləri

1.2.Turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin metodoloji əsasları

1.3.Turizmin dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA TURİZM SEKTORUNUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1.Ölkədə turizm sənayesinin müasir vəziyyətinin təhlil

2.2.Azərbaycanda turizmin tələb funksiyasının tədqiqi

2.3.Ölkədə turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin riyazi-statistik qiymətləndirilməsi

III FƏSİL: TURİZM SEKTORUNDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1.Azərbaycanın Səyahət və Turizmin Rəqabətliyi İndeks üzrə mövqeyinin gücləndirilməsi

3.2.Turizm sektorunun rəqabətliyi "mühitin əlverişliliyi" və "səyahət və turizm siyasətinin əlverişliliyi" göstəriciləri üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması

3.3.Azərbaycanda turizm sektoruna dövlət dəstəyi mexanizminin gücləndirilməsi istiqamətləri

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Müdafiyə təqdim edilən əsas müddəalar

Birinci müddəa: Turizm sektoruna dövlət müdaxiləsi yalnız turizm bazarının uğursuz olduğu hallarda səmərəli ola bilər. Ona görə də dövlətin turizm sektoruna müdaxiləsi problemi turizm bazarının mümkün uğursuzluqlarının tədqiqindən başlanmalı və belə uğursuzluqların əsas səbəbləri öyrənilməlidir.

Tədqiqat göstərir ki, iqtisadi ədəbiyyatda turizm bazarının uğursuzluğunu əsasən dörd amillə əlaqələndirirlər. Birincisi, ölkədə ictimai malların üstünlük təşkil etməsidir. İkincisi, turizmin yaratdığı xarici amillərin təsirlər ilə bazarın uğursuzluğu baş verə bilər. Üçüncüsü, turizm bazarında inhisarçılığın mövcudluğu. Dördüncüsü isə, informasiyanın qeyri-düzgünlüyüdür.

İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, ictimai mallar iki xüsusiyyətə malikdir: 1) ictimai mallar istehlak üçün rəqabətdən kənar mallardır. Yəni belə malların hər hansı fərd tərəfindən istehlakı digərləri tərəfindən istehlak olunmasına təsir göstərmir; 2) ictimai mallar cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən istifadə üçün eyni dərəcədə əlçatandır. Digər tərəfdən, ictimai malların hər hansı istehlakçı tərəfindən istifadəsi digərləri tərəfindən onun istifadəsini istisna edə bilməz. Bir fərd üçün əlçatan olan ictimai mallar digərləri üçün də əlçatan olmalıdır. Digər tərəfdən, əgər istehlakın marjinal sosial xərcləri istehlakın özəl marjinal xərclərindən çoxdursa, onda ictimai mallar üzərində “yüklənmə” mövcud olur. Belə olanda bazarın uğursuzluğu baş verə bilər. Belə ki, bazar tələbə uyğun təklifin təmin edilməsində çətinlik çəkir.

Beləliklə, turizm bazarı da digər bazarlar kimi, bəzi səbəblərdən, o cümlədən xarici təsirlər və ictimai mallar istehsal edə bilməməyindən uğursuz ola bilər. Bu halda turizm fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsinin edilməsi vacibdir.

İkinci müddəa: Azərbaycana turizm səfərlərinin tələb funksiyası turistlərin öz ölkəsində gəlirlərin səviyyəsindən və Azərbaycanda qiymət səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir.

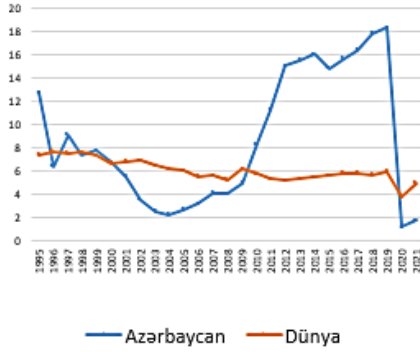
2020-ci ilin əvvəllərindən COVID-19 pandemiyasının geniş yayılması turizm sənayesinə ciddi zərbə vursa da onun gələcəkdə ən perspektivli iqtisadi fəaliyyət sahəsi olması şübhəsizdir. Çünki turizm

insanların rifah halı ilə sıx bağlıdır. İnsanlar daha çox istehlak etməyə, daha az vaxtlarını iş yerlərində keçirməyə, daha çox təbiətlə inteqrasiya etməyə, digər ölkələrin maddi və mənəvi mədəniyyətləri ilə tanış olmağa cəhd edirlər. Bütün bunlar insanların turist kimi digər ölkələrə səfərlərinə motivasiya yaradır. Hər hansı iqtisadi, epidemioloji, hərbi, təbii və sair hadisələr bu və ya digər ölkədə turizm fəaliyyətini qısa müddətli dövr üçün məhdudlaşdırıb bilər. Lakin belə məhdudlaşdırma qısa müddətli xarakterli ola bilər. Covid-19 pandemiyası da ölkələrarası əlaqələri müəyyən müddət məhdudlaşdırırsa da belə məhdudlaşdırmanın qısamüddətli olacağı gözləniləndir və qlobal miqyasda vaksinasıya həyata keçirildikdən sonra turizm fəaliyyəti yenidən genişlənilir.

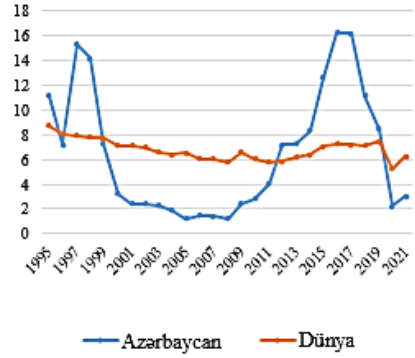
Azərbaycanda turizmin inkişafında əsas dönüş 2012-cu ildən başlanmışdır. Bu dövrə qədər Azərbaycan turizmin inkişafı ilə bağlı əsas göstəricilər üzrə orta dünya göstəricisindən geri qalmışdır. Bu ildən başlayaraq ölkəyə gələn turistlərin sayında və turizmdən əldə olunan gəlirlərin və xərclərin həcmində kəskin artım müşahidə olunurdu. Belə ki, Azərbaycanda “turizm xərclərinin idxalda payı” və “turizm xərclərinin ixracda payı”, “turizmdən əldə olunan gəlirlərin ÜDM-dəki payı”, “ölkəyə gələn turistlərin sayının əhalinin sayındakı payı” göstəriciləri üzrə Azərbaycan 2012-ci ilə qədərki dövrdə orta dünya göstəricilərindən geri qalırdı. (bax qrafik 1-4).

Son illər Azərbaycanda turizm sənayesinin sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, bu xidmətləri təklif edən səyahət agentlikləri və turoperatorların sayı hələ də çox azdır. Belə şirkətlərin sayı 2006-cı ildə 96, lakin sonrakı illərdə davamlı olaraq artaraq 2019-cu ildə 432-yə çatmışdır. COVID-19 pandemiyası sona çatdıqdan sonra səyahət agentlikləri və turoperatorların sayında xeyli azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2021-ci ildə 150, 2022-ci ildə isə 240-a çatmışdır. Lakin turizm sənayesi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bu olduqca az hesab olunur. Onlardan yalnız ikisi dövlət mülkiyyətində, qalanları isə özəl şirkətlərdir. Azərbaycanda səyahət agentlikləri və turoperatorlar şirkətlərinin sayının az olmasının müxtəlif səbəbləri vardır ki, onlardan da tələbin az olmasını göstərmək olar.

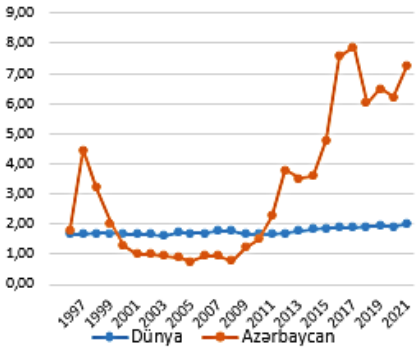
Qrafik 1. Azərbaycan və dünyada (orta) turizm xərclərinin idxalda payı (%)

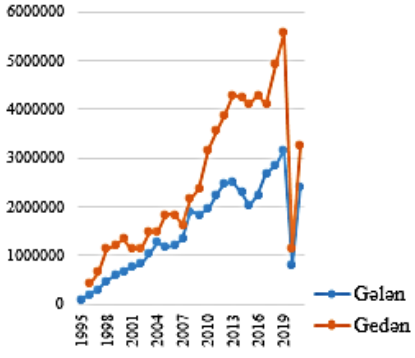
Qrafik 2. Azərbaycanda və dünyada (orta) turizm gəlirlərinin ixracda payı (%)

Qrafik 3. Azərbaycanda və dünyada (orta) turizm gəlirlərinin ÜDM-də payı (%)

Qrafik 4. Azərbaycanda və dünyada (orta) ölkəyə gələn turistlərin sayının əhali sayında payı (%)

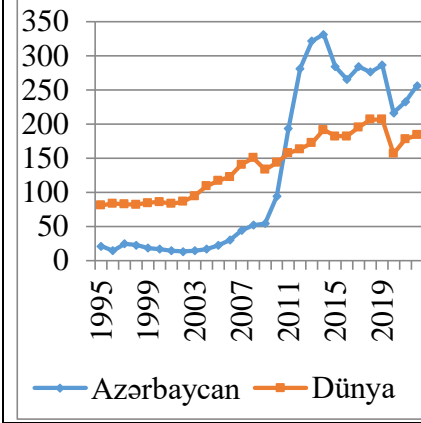

Qeyd: müəllif tərəfindən hazırlanıb.

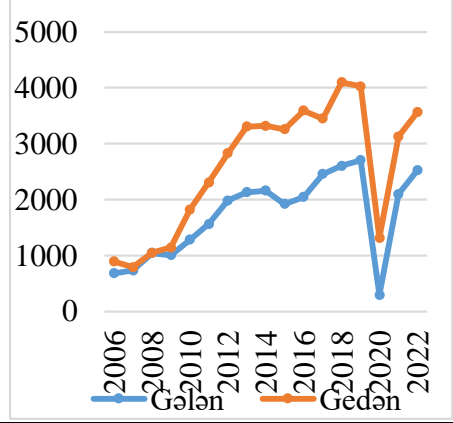
Əslində ölkəyə gələn turistlərin sayı ilə belə şirkətlərin sayı arasında ciddi qeyri-mütənasıblıq var. Ölkəyə gələn və daxili turistlərin çox az hissəsi səyahət agentliklərinin və turoperatorlar şirkətlərinin xidmətindən istifadə edirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, son 20 ildə Azərbaycana gələn turistlərin sayı Azərbaycandan gedən turistlərin sayından xeyli azdır (bax qrafik 6-ya). Belə fərqlər Azərbaycanın turizm bazarında mənfi saldo yaradır və Azərbaycanın turizm xərclərini ilbəl artmasına səbəb olub (qrafik 5).

Qrafik 5. Azərbaycanda turizm xərcləri (min ABŞ dolları)

Qrafik 6. Azərbaycana gələn turistlərin sayı (min nəfər)

Qeyd: müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Baxmayaraq ki, ölkəyə müxtəlif məqsədlərlə gələn xarici vətəndaşların say dinamikası ilə turoperatorlar tərəfindən qəbul edilən və yerləşdirilən turistlərin say dinamikası tədqiq edilən dövrdə (yəni 2007-2022-ci illər) eyni trendə malik olub, turizm sahəsində tələbin ümumi həcmi kimi turoperatorların və ya səyahət agentliklərinin qəbul etdiyi turistlərin sayının deyil, ümumilikdə, ölkəyə gələn turistlərinin sayının götürülməsi daha məqsədəuyğundur. Aparılan tədqiqat göstərir ki, ölkəyə gələn xarici turistlərin əsas hissəsi sərbəst turistlər hesab olunur. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycana səfər edən turistlərin mühüm hissəsi Rusiya (5434 nəfər), BƏƏ (3929 nəfər), Səudiyyə Ərəbistanı (3890 nəfər), Qazaxıstan (3227 nəfər), İsrail (2937 nəfər) və sair ölkələr üzrə təşkil edir. İlk beşlikdə Gürcüstan, Türkiyə və İran vətəndaşlarının olmamasının əsas səbəbi 4 ildir ki, qonşu ölkələrlə quru sərhədlərin bağlı olmasını qeyd etmək olar. Bu ölkələrdən daxil olan turistlər müxtəlif məqsədlər üçün gələn vətəndaşlardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İran və Ukraynadan gələn insanlar üçün kommunikasiya problemi olmadığından onlar əksər hallarda turoperatorların xidmətindən istifadə etmirlər və sərbəst səyahət etməyə üstünlük verirlər. İEÖ-dən və daha uzaq məsafədən gələn turistlərin sayı çox az təşkil edir.

Üçüncü müddə: Turizm gəlirlərinin turizmin rəqabətliyiindən asılılığının müxtəlif ölkələrin təmsalında empirik nəticələrinin müqayisəli analizi deməyə əsas verir ki, rəqabətlik artıqca turizm gəlirləri də artır. Belə ki, çarpaz analizinə əsasən ölkələrin turizm gəlirlərinin loqarifmi ilə TTCİ kompozit indeksi arasında ciddi xətti əlaqə mövcuddur.

Turizm fəaliyyətinin “İqtisadi azadlıq” indeksindən asılılığını üç ölkənin göstəriciləri əsasında panel analizi ilə qiymətləndirmək olar. Belə ki, 2004-2020-ci illərdə hər iki göstəriciyə aid məlumatları Dünya Bankının məlumatları əsasında hesablamalar aparılmış və müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur. Panel analizin nəticələrinə əsasən adambaşına düşən turizm gəlirlərinin “iqtisadi azadlıq” indeksindən yüksək dərəcədə asılılığını göstərmək olar. Başqa sözlə desək, ölkədə iqtisadi azadlıq səviyyəsi artması, öz növbəsində, ölkədə turizm sahəsində gəlirlərin artmasına səbəb olur (bax 1-ci cədvəl).

Cədvəl 1

Sample: 2004 2020
 Periods included: 17
 Cross-sections included: 3
 Total panel (balanced) observations: 51

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
EF	148.6835	28.74068	5.173277	0.0000
C	-765.1676	199.9333	-3.827115	0.0004
R-squared	0.353245	Mean dependent var		262.5270
Adjusted R-squared	0.340046	S.D. dependent var		198.4702
S.E. of regression	161.2324	Akaike info criterion		13.04200
Sum squared resid	1273799.	Schwarz criterion		13.11775
Log likelihood	-330.5709	Hannan-Quinn criter.		13.07095
F-statistic	26.76280	Durbin-Watson stat		0.535697
Prob(F-statistic)	0.000004			

Qeyd: müəllif tərəfindən EViews proqram paketi vasitəsilə hesablanmışdır.

“İqtisadi azadlıq” indeksinin Azərbaycanda, Türkiyə və Gürcüstanda adambaşına düşən turizm gəlirlərinə təsirinin modelini zaman sırası analizi metodundan istifadə edərək qura bilərik. Bu zaman cüt reqressiya tənliklərindən istifadə edəcəyik:

$$TR_{it} = \beta_1 + \beta_2 * EF_{it} + \vartheta_{it} \quad (1)$$

Burada TR_{it} -ci ölkədə turizm fəaliyyətindən adambaşına gəlirlər, EF_{it} -ci ölkədə “iqtisadi azadlıq indeksi”, β_1 və β_2 -ci ölkəyə aid modelin əmsalları, ϑ_{it} -i-ci ölkənin modelinə aid təsadüfi səhvlərdir. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan üçün (1) reqresiya tənliyinin həllinin nəticələri 2-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2

Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan Respublikalarında turizm fəaliyyətindən adambaşına düşən gəlirlərin (TR_{it}) “iqtisadi azadlıq” indeksindən (EF_{it}) asılılığı

	Azərbaycan	Türkiyə	Gürcüstan
R^2	0.510226	0.312237	0.722357
Müşahidələrin sayı	17	17	17
β_1			
əmsal	-1863.062	-489.8414	-6066.645
Standart xəta	507.3329	301.5061	1027.913
t-statistika	-3.672268	-1.624648	-5.901904
p-qiymət	0.0023	0.1251	0.0000
β_2			
əmsal	328.2164	116.5036	814.0028
Standart xəta	83.02935	44.64484	130.3011
t-statistika	3.953017	2.609565	6.247089
p-qiymət	0.0013	0.0197	0.0000
Durbin-Watson əmsalı	0.414050	1.900769	1.057728

Qeyd: müəllif tərəfindən EViews proqram paketi vasitəsilə hesablanmış.

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, turizm gəlirlərinin “iqtisadi azadlıq” indeksindən asılılığının nəticəsi göstərir ki, hər üç ölkədə bu göstəricilər arasında yüksək dərəcədə əlaqə mövcuddur. Adətən modeldə avtokorrelyasiya olduqda, yəni Durbin-Uatson əmsalı 2 sayında olmayanda avtokorrelyasiyanın aradan qaldırılmasına ehtiyac duyulur. Təhlil göstərir ki, Gürcüstanda bu iki göstərici arasındakı model daha adekvatdır və əlaqə daha güclüdür. Bütün hallarda, bu iki göstərici arasındakı yüksək dərəcədə əlaqənin mövcudluğu bir daha təsdiq edir ki, ölkədə turizm fəaliyyətindən gələn gəlirlərin artırılması

üçün iqtisadi azadlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə ehtiyac var. Vurğulamaq lazımdır ki, turizm gəlirləri yalnız iqtisadi azadlıq səviyyəsindən asılı deyil və bu göstəriciyə digər amillərin təsirindən asılıdır. Lakin alınan nəticələr sübut edir ki, turizm gəlirlərini artmasında iqtisadi azadlığın da səviyyəsinin mühüm təsiri var.

Dördüncü müddə: “Təbiət və mədəniyyət” sub-indeksləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi qənaətbəxş deyil. TTCİ kompozit indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyinə ciddi təsir göstərən və bu mövqeyi zəifləndirən alt-göstəricilərdən biri də “Təbii resurslar”-dır. Bunu nəzərə alaraq, onun indikatorlarının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac var.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrin turizm sektorlarının rəqabətliliyi həm də təbii ehtiyatlar”adlanan sub-indeks əsasında qiymətləndirilir. Bura “Ümumdünya İrs təşkilatında qeydiyyatda alınan yerlərin sayı” və “ölkədə məlum təbiət növlərinin sayı”, “qorunan ərazilərin ümumi ərazilərin sahəsində payı”, “təbii turizmin rəqəmsal tələbi” və “təbii aktivlərin cəlbədilçiliyi” alt-göstəricilər də daxildir. Bu alt-göstəricilərin hər birinin turizm sektoruna mümkün təsirləri tədqiqatda təhlil edilmişdir.

Aparılan təhlil göstərir ki, “təbiət və mədəniyyət” sub-indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyi keyli zəifləmiş və 2021-ci ildə 1.6 balla 99-cu yerdə olmuşdur. Bu sub-indeksin hər iki -“Təbii resurslar” və Mədəni resurslar və işgüzar səyahətlər” alt-göstəriciləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi qənaətbəxş olmamışdır ki, bu da 2017-ci ildə “Təbii resurslar” alt göstəricisi üzrə Azərbaycan 2.38 balla 136 ölkə arasında 109-cu yerdə, 2019-cu ildə isə 2.2 balla 123-cü yerdə qərarlaşmışdır. Lakin, bu alt-göstəriciyə aid olan indikatorlar üzrə Azərbaycanın bütün göstəriciləri zəif olmuşdur. Əsasən də, “Ümumdünya İrs təşkilatında qeydiyyatda alınan yerlərin sayı” (86-cı mövqe); “ölkədə məlum təbiət növlərinin sayı” (78-ci mövqe), “qorunan ərazilərin ümumi ərazilərin sahəsində payı” (%) (83-cü mövqe); “təbii turizmin rəqəmsal tələbi” (0-100 arası bal, 100 ən yaxşı) (129-cu mövqe); “təbii aktivlərin cəlbədilçiliyi” (73-cü mövqe). Məhz TTCİ kompozit indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyinə ciddi təsir göstərən və onu zəiflədən alt-göstəricilərdən biri kimi “Təbii resurslar”-dır. Bunu nəzərə alaraq, onun indikatorlarının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Beşinci müddə: TTCİ rəqabətlik indeksinin “beynəlxalq açıqlıq” sub-indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyi digər sub-indekslərlə müqayisədə bir qədər zəifdir.

Tədqiqat göstərir ki, “Səyatət və turizm siyasətinin əlverişliliyi” kompozit sub-indeksinə daxil olan “Beynəlxalq açıqlıq” və “Ətraf mühitin dayanıqlılığı” alt-göstəriciləri qənaətbəxş olmadığından, Azərbaycanın mövqeyinə mənfi təsir göstərərək, onu aşağı salır. Belə ki, kompozit TTCİ indeksi üzrə 2017-ci ildə 77-ci, 2019-cu ildə 83-cü yerdə qərarlaşan Azərbaycanın 2021-ci ildə “beynəlxalq açıqlıq” üzrə mövqeyi 82-ci, “Ətraf mühitin dayanıqlılığı” üzrə mövqeyi isə 96-ci yerdə olmuşdur (bax cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycanın TTCİ-nin “beynəlxalq açıqlıq” sub-indeksi üzrə alt-göstəricilərin balları və mövqeləri (2021-ci il)

	bal	yer
Beynəlxalq açıqlıq 1-7 (ən yaxşı)	2.9	82
1) viza verilməsi üzrə tələblər (1-100 arası bal. 100 ən yaxşı);	57.0	27
2) ikitərəfli hava xidməti açıqlılığı müqavilələrin sayı;	7.5	100
3) qüvvədə olan regional ticarət müqavilələrinin sayı	6.0	86
4) maliyyə açıqlığının dərəcəsi	0.5	72

Qeyd: *Dünya İqtisadi Forumun TTCİ (2021) hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.*

Bu sub-indeksin alt-göstəricilərdindən “qüvvədə olan regional ticarət müqavilələrinin sayı” üzrə ölkəmizin mövqeyi zəif olmuşdur ki, bu da 2019-cu ildə Azərbaycan üzrə bu alt-göstərici 4.0 balla 141 ölkə arasında 91-ci yerdə, 2021-ci ildə isə 117 ölkə arasında 86 yerdə qərarlaşmışdır. Beləliklə, alt-göstərici üzrə mövqeyin yaxşılaşdırılması vacibdir və TTCİ rəqabətlik indeksinin “beynəlxalq açıqlıq” sub-indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyini 2021-ci ildə digər illərlə müqayisədə zəifləmişdir.

Altıncı müddə: “Hava nəqliyyat infrastrukturunu”, “yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturunu” və “quru və dəniz infrastrukturunu” alt-göstəriciləri üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılmasına

baxmayaraq, “turizm infrastrukturu” üzrə ölkəmizin mövqeyi müəyyən qədər zəifləyib;

Hava nəqliyyatı infrastrukturu üzrə ölkəmizin mövqeyinin yaxşılaşdırılması baxımdan bu sub-indeksin alt-göstəricilərinə diqqət yetirərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, 2021-ci ildə yalnız “hava nəqliyyatı infrastrukturunun keyfiyyəti” göstəricisi üzrə ölkəmizin mövqeyi qənaətbəxş olmuşdur. Belə ki, digər alt-göstəricilər üzrə, yəni “yerli uçuşlarda əldə oluna bilən oturacaq *kilometrlərin həcmi” (0.4 balla 77-ci mövqe), “xarici uçuşlarda əldə oluna bilən oturacaq*kilometrlərin həcmi” (95.9 balla 80-ci mövqe), “1000 nəfərə düşən təyyarə uçuşlarının sayı” (1.9 balla 83-cü mövqe), hər milyon nəfərə düşən hava limanlarının sayı” (0.9 balla 72-ci mövqe), “fəaliyyətdə olan aviaxətlərin sayı” (30.0 balla 72-ci mövqe) inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli zəifləmişdir (bax cədvəl 4).

Cədvəl 4

Azərbaycanın TTCİ-nin “Hava nəqliyyatı infrastrukturu” sub-indeksi üzrə ballar və mövqelər (2021)

	bal	yer
Nəqliyyat infrastrukturu 1-7 (ən yaxşı)	3.3	68
Hava nəqliyyatı infrastrukturu	3.0	72
1)hava nəqliyyatı xidmətlərin səmərəliliyi 1-7 (ən yaxşı);	5.1	46
2) həftədə əldə oluna bilən oturacaq*kilometrlərin həcmi (milyon);		85
3) fəaliyyətdə olan aviaxətlərin sayı		61
4) hava limanlarına qoşulma balı;	6.9	75

Qeyd: Dünya İqtisadi Forumun TTCİ (2021) hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

İnkişaf etmiş ölkələrin o cümlədən Kanadanın “hava nəqliyyatı infrastrukturu” sub-indeksi üzrə 2017-ci ildə 141 ölkə sıralamasında 1-ci mövqedə olan bu ölkə 6.76 bala malik olmuşdur. Həmin ildə bu ölkənin hava nəqliyyatı infrastrukturunun keyfiyyəti Azərbaycandan ciddi sürətdə fərqlənərək, əsasən də daxili və xarici uçuşların sayı göstəricisinə görə fərqlər olduqca böyük olmuşdur. Belə fərqlərin yaranması ilk növbədə ölkələrin sahəsinin ölçüsü ilə bağlıdır. Aydın ki, Azərbaycanın ərazisi Kanada ilə müqayisədə olduqca

kiçikdir və buda ölkədə bir şəhərdən digərinə gedişi avtomobillə həyata keçirilir və beləliklə hava nəqliyyatına ehtiyac qalmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avstriya ərazisinin kiçik olmasına baxmayaraq, burada yerli uçuşların müntəzəm olaraq, həyata keçirilməsi Azərbaycanla müqayisədə 12 dəfə çox olmuşdur. Belə ki, 2019-cü ildə “hava nəqliyyatı infrastrukturunun keyfiyyəti” sub-indeks üzrə Avstriya 140 ölkə arasında 3.89 balla 33-cü yerdə qəralaşmışdır. Bu da, yerli uçuşların qiymətinin ucuz olmasından xəbər verir. Ölkə daxilində hava nəqliyyatında istifadəyə mane olan mühüm cəhətlərdən biri də hava limanlarının sıxlığı ilə bağlıdır. Son dövrlərə qədər yalnız Gəncə, Naxçıvan, Qəbələ, Zaqatala və Lənkəranda hava limanlarının olması daxili uçuşların sayına mənfi təsir göstərmişdir. 44 günlük Vətən Müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş rayonlarda yenidənqurma işlərinin aparılması hava nəqliyyatı sub-indeks üzrə mövqeyimiz gələcəkdə daha da artacaq və bu ümumilikdə, ölkənin inkişafına öz müsbət təsirinin göstərəcək. Belə ki, 2021-ci ildə Füzulidə, 2022-ci ildə Zəngilanda Beynəlxalq Hava Limanlarının açılışı və 2024-cü ildə isə nəzərdə tutulan Laçın Beynəlxalq Hava Limanının tikintisinin başa çatması həm daxili, həm də xarici uçuşların sayına ciddi təsir göstərəcək. Onuda vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda xarici ölkələrlə, əsasən Gürcüstan və Türkiyə ilə müqayisədə uçuş qiymətləri xeyli yüksəkdir, bu isə, öz növbəsində yerli uçuşların azalmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, dövlət öz tənzimləyici rolundan istifadə edərək, uçuş qiymətlərin aşağı salınmasına və dövlət dəstəyi mexanizminin işə salınmasına nail olmalıdır. Bu isə, öz növbəsində, yerli və xarici uçuşların müntəzəm olaraq həyata keçirilməsinə öz təsirini göstərərək, xarici valyutanın gələcəkdə ölkəyə daxil olmasına şərait yaradacaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işinin əsas nəticələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tədqiqat işində müxtəlif ölkələrin timsalında turizmin tələb funksiyasının bəzi iqtisadi amillərdən asılılığı verilmiş və bəzi amillərin dövlət institutlarına münasibətdə nisbətən obyektiv mahiyyət daşıyır, onların dəyişdirilməsində dövlət müdaxiləsinin əhəmiyyəti aşağı salınır. Lakin elə göstəricilər var ki, turizmin tələb funksiyası üçün onların həm qısa, həm də uzunmüddətli dövr üçün əlverişli istiqamətdə dəyişdirilməsi yalnız dövlət müdaxiləsi ilə mümkündür.

2. Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ölkə iqtisadiyyatının və milli təhlükəsizliyin xarakterindən, xüsusilə turizmin iqtisadiyyat üçün nə dərəcədə vacib olmasından asılı olaraq hökumətin bu sektora müdaxiləsi nəzərdə tutulur. Lakin belə müdaxilə heç də həmişə müsbət nəticə vermir. Daha doğrusu, müdaxilə optimal həddə yaxınlaşanda nəticənin müsbət olmasının ehtimalı daha da yüksəlir. Belə müdaxilə arasında ümumi mahiyyətli müdaxilələr çox təşkil edir.

3. Ekonometrik hesablamalar göstərir ki, Azərbaycana turizm səfərlərinin tələb funksiyası turistlərin öz ölkəsində gəlirlərin səviyyəsindən və Azərbaycanda qiymət səviyyəsindən bilavasitə asılı olaraq dəyişir.

4. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan biznes mühitinin əlverişliliyi reytingində o qədər də pis mövqedə deyil. Belə ki, Fraser İnstitutunun hazırladığı “iqtisadi azadlıq” kompozit indeksi “hökumətin ölçüsü”, “hüquqi sistem və mülkiyyət hüququ”, “pulun möhkəmliyi”, “beynəlxalq ticarətin azadlığı” və “tənzimləmə” sub-indeksləri əsasında hesablamaları həyata keçirib. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hazırda regionda Gürcüstan və Türkiyə ilə turizm sahəsində rəqabətdədir. Məhz hər iki ölkə Azərbaycanın daxili turizminin potensial istehlakçıları cəlb edərək, ölkədən böyük həcmdə xarici valyutanın çıxmasına səbəb olur. Belə bir acınacaqlı vəziyyətin yaranması ölkədə turizmin inkişafına mənfi təsir göstərir

və bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi labüd hesab olunur.

5. Biznes mühitinin əlverişliliyi sub-indeksi üzrə Azərbaycanın zəif mövqeyi həm də “birbaşa xarici investisiyaların idarəedilməsinin biznesə təsirləri” alt-göstəricisində müşahidə edilir. BXİ-ın idarə edilməsi üzrə son 5 ildə ölkədə islahatların aparılmaması deməyə əsas verir ki, bu göstərici üzrə Azərbaycanın mövqeyində ciddi dəyişikliklər baş verməyib. “Biznes mühitinin əlverişliliyi” sub-indeksi üzrə digər alt-indekslərin də daim yaxşılaşdırılmasının vacibliyini qeyd edərək, bütövlükdə bu sub-indeks üzrə mövcud vəziyyətin, bəzi istisnalarla, qənaətbəxş olduğunu qeyd etmək lazımdır. 2021-ci il üzrə TTCİ-nin “biznes mühitinin əlverişliliyi” sub-indeksinin alt-göstəriciləri üzrə Azərbaycanın balları və mövqeyi bəzi alt-göstəricilər istisna olmaqla qənaətbəxşdir.

6. Dissertasiyada TTCİ indeksi üzrə reyting sıralamasının digər sıralamalardan, məsələn Doing Business və ya Fraser İnstitutunun sıralamalarından əsas fərqi ondadır ki, bu kompozit indeksin sub-indeksləri və ya alt-göstəriciləri arasında iki qütblü göstəricilər azdır və yaxud yoxdur. İki qütblü göstərici üzrə reytinglərin hazırlanması zamanı ortaya çıxan əsas problem bu və ya digər ölkə üçün optimal göstəricinin seçilməsi ilə bağlı olur. Bu göstəricilərin iqtisadi artıma və ya rifah halına təsirləri ölkələrin iqtisadi vəziyyətindən və digər çoxlu sayda amillərdən asılı olur. Bu halda hər bir ölkə üçün optimal variantın seçilməsinə ehtiyac duyulur. Lakin TTCİ kompozit indeksinə daxil olan əksər sub-indekslər və alt-göstəricilərin iki qütblü olmaması bu göstəricinin iqtisadi artıma, turizm sektorunda gəlirlərə və sair digər makroiqtisadi göstəricilərə təsiri xətti asılılıq kimi analiz edilə bilər.

7. Tədqiqatda Azərbaycanda turizm gəlirlərinin ÜDM-dəki payı TTCİ arasındakı əlaqənin xarakteri turizm gəlirlərinin loqarifmi ilə TTCİ indeksi arasındakı əlaqənin xarakterindən ciddi fərqlənməsi göstərilir. Belə ki, TTCİ artdıqca turizm gəlirlərinin ÜDM-dəki payı heç də artmır. TTCİ-nin müəyyən qiymətlər intervalı var ki, bu intervalda turizm gəlirlərinin ÜDM-dəki payı maksimuma çatır. İlk baxışda bu o deməkdir ki, TTCİ üçün elə interval var ki, bu intervalda turizm gəlirlərinin ÜDM-dəki payı maksimum olur. Turizm

rəqabətliliyi yüksək olan çox sayda ölkələrdə turizm gəlirlərinin ÜDM-dəki payı o qədər də yüksək deyil. Bütün bunlar göstərir ki, turizm gəlirlərinin ÜDM-də payının davamlı olaraq artırılması heç də hər bir ölkə üçün məqsəd olmamalıdır. Gəlirlərin mütləq qiymətinin artırılması daha məqsəduyğundur. Turizm gəlirləri ilə turizmin rəqabətliliyi arasındakı müsbət əlaqə deməyə əsas verir ki, hər bir ölkə üçün turizm sektoruna bu və ya digər dərəcədə təsir göstərə bilən sahələrin inkişaf etdirilməsi və rəqabətliliyinin artırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

8. Son illərdə Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafına diqqətin artması Azərbaycanın TTCİ indeksi üzrə göstəricilərinin müəyyən hissəsinə təsir göstərmişdir. Lakin bütövlükdə 2008-2021-ci illər arası dövrdə Azərbaycanın TTCİ və TTDİ göstəriciləri müəyyən qədər yaxşılaşıb.

9. İşdə “Təbiət və mədəniyyət” sub-indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyi xeyli zəifləmişdir. Belə ki, 2021-ci ildə Azərbaycan 1.6 balla 99-cu yerdə qərarlaşmışdır. Bu sub-indeksin hər iki –“Təbii resurslar” və “Mədəni resurslar və işgüzar və işgüzar səyahətlər” alt-göstəriciləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi qənaətbəxş hesab olunmur. “Mühitin əlverişliliyi” sütununa daxil olan beş sub-indeks üzrə Azərbaycanın mövqələrinin araşdırılması göstərir ki, bu sub-indekslərə daxil olan alt-göstəricilərin əksəriyyəti inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə ediləcək dərəcədə müsbətdir. Lakin bəzi alt-göstəricilər var ki, onların da inkişaf etdirilməsi Azərbaycanda turizmin rəqabətliliyinin daha da gücləndirilməsinə səbəb olacaq.

10. Turizm fəaliyyətinin planlaşdırılmasında dövlətin mühüm rolu var. Belə ki, turizmin genişlənməsinin ətraf mühitə və sosial sahəyə mümkün mənfi təsirlərinin qabaqcadan proqnozlaşdırılması və minimuma endirilməsi məsələsi, həmçinin turist obyektlərinin tikintisinin müasir standartlara və ekoloji tələblərə cavab verməsinə nail olmaq dövlətin iştirakı olmadan mümkün deyil.

11. Rəqabətlilik səviyyəsinin artması ilə turizm gəlirləri də artır. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanda da TTCİ indeksinin artırılması istiqamətində zəruri tədbirlərin görülməsi iki səbəbdən mühüm əhəmiyyət daşıyır. Birincisi, rəqabətlilik səviyyəsinin artması ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif aspektləri ilə bağlı olan sahələrin

inkişafı deməkdir və bütövlükdə, iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir. İkincisi, rəqabətlik səviyyəsinin kompozit indeksi olaraq müqayisəli verilməsi ölkələr arasında sağlam rəqabəti artırır. Hər bir ölkə global səviyyədə öz imicini artırmaq üçün TTCİ indeksində öz zəif aspektlərini müəyyən etməli və gələcəkdə inkişafına nail olmalıdır.

12. BXİ-in turizm gəlirlərinə, turist sayına və ümumilikdə, turizm sənayesinin inkişafına, həmçinin turizmin inkişafının BXİ həcminə iki-iqtisamətli və ya bir-istiqamətli təsirləri mümkündür. İki- və ya bir-istiqamətli səbəb-nəticə əlaqələrinin olması ölkənin iqtisadi konyukturasından asılıdır. Bu nəticələri nəzərə alaraq, hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda investisiyaların idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini qeyd etmək lazımdır.

13. Azərbaycanın “insan resursları və əmək bazarı” sub-indeksi üzrə 2017-2019 və 2021-ci illərdəki balları və mövqeləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə qənaətbəxş hesab edilə bilər. Lakin “insan resursları və əmək bazarı” sub-indeksinin üç alt-göstərici üzrə ballarının aşağı olması narahatçılıq yaradır və bu alt-göstəricilər yaxşılaşarsa, Azərbaycanın mövqeyi daha da yüksələr.

14. Azərbaycanda turizmin rəqabətliliyinin artırılması üçün yalnız Bakıda infrastrukturun inkişaf etdirilməsi kifayət deyil. Azərbaycan regionları müxtəlif növ turizmin inkişafı üçün unikal potensiala malikdir.

15. Ölkə daxilində hava nəqliyyatında istifadəyə mane olan mühüm cəhətlərdən biri də hava limanlarının sıxlığı ilə bağlıdır. Son dövrlərə qədər yalnız Gəncə, Naxçıvan, Qəbələ, Zaqatala və Lənkəranda hava limanlarının olması daxili uçuşların sayına mənfi təsir göstərmişdir. 44 günlük Vətən Müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş rayonlarda yenidənqurma işlərinin aparılması hava nəqliyyatı sub-indeks üzrə mövqeyimiz gələcəkdə daha da artacaq və bu ümumilikdə, ölkənin inkişafına öz müsbət təsirinin göstərəcək. Belə ki, 2021-ci ildə Füzulidə, 2022-ci ildə Zəngilanda Beynəlxalq Hava Limanlarının açılışı və 2024-cü ildə isə nəzərdə tutulan Laçın Beynəlxalq Hava Limanının tikintisinin başa çatması həm daxili, həm də xarici uçuşların sayına ciddi təsir göstərəcək. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda xarici ölkələrlə, əsasən də Gürcüstan və Türkiyə ilə müqayisədə uçuş qiymətləri xeyli yüksəkdir, bu isə, öz

növbəsində yerli uçuşların azalmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, dövlət öz tənzimləyici rolundan istifadə edərək, uçuş qiymətlərin aşağı salınmasına və dövlət dəstəyi mexanizminin işə salınmasına nail olmalıdır. Bu isə, öz növbəsində, yerli və xarici uçuşların müntəzəm olaraq həyata keçirilməsinə öz təsirini göstərərək, xarici valyutanın gələcəkdə ölkəyə daxil olmasına şərait yaradacaq.

16. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhəlinin yerləşdirilməsi və paralel olaraq turizm infrastrukturunun yaradılması hazırda prioritet məsələ hesab edilir. Bu iki fərqli, lakin əlaqəli vəzifənin yaxın zamanlarda yerinə yetirilməsi regionların sürətlə inkişafını stimullaşdıracaq.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Məmmədova Ü.İ. Azərbaycan turizm sektorunun iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirməsi // - AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “İqtisadi artım və ictimai rifah” beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı ş.-2018. s. 487-492

2. Azərbaycan turizminin tələb funksiyasının sinxron tənliklər metodu ilə müəyyən edilməsi // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, İqtisadi Artım və İctimai Rifah jurnalı, - 2021. №2, - s.157-165.

3. Məmmədova Ü.İ. Azərbaycanın turizm sektorunda rəqabətliliyinin artırılması // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, İqtisadi Artım və İctimai Rifah jurnalı, - 2023. №1, - s. 152-160.

4. Məmmədova Ü.İ. Turizmin tələb funksiyası və onun determinantları // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2020. № 5, - s. 92-98.

5. Məmmədova Ü.İ. Turizm sektorunun dövlət tənzimləməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2019. № 3, - s. 112-118.

6. Məmmədova Ü.İ. Turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsini zəruri edən əsas iqtisadi amillər // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2019. № 3, - s. 56-63.

7. Məmmədova Ü.İ. Turizm sektorunun rəqabətliyində dövlət tənzimlənməsinin rolu // - Bakı:Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2019. № 5, - s. 271-279.

8. Мамедова, У.И. Определение функции спроса на туризм в Азербайджане методом синхронных уравнений // VII Международной научно-ппрактической конференции "Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности", - Махачкала, - 2022, - с. 32-41.

9. Султанова, Р.С., Мамедова, У.И. Методы оценки конкурентоспособности туристического сектора Международной научно-практической конференции //Труды Международной научно практической конференции «Стратегия развития экономики Беларуси:вызовы, инструменты реализации и перспективы» Институте Экономики НАН Беларуси, Беларусь: - 3 декабря, - 2019, - Том 1, - с. 104-108.

10. Mammadova Ulker. Estimation of Tourism Demand and Supply Functions for Azerbaijan: 2SLS Approach / U. Mammadova, M. Gulaliyev, Sh. Guliyeva [et al.] // WSEAS Transactions on business and economics, - 2021. Volume 18.

11. Məmmədova Ü.İ. “Turizm sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin innovasiya əsaslı inkişaf istiqamətləri”, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “İqtisadi inkişafda qlobal çağırışlar və perspektivlər” adlı respublika elmi konfransı, Bakı, Qərbi Kaspi Universiteti, 11 may 2022

12. Мамедова, У.И., “Современное состояние государственного регулирования сферы туризма и индустрии туризма в Азербайджане.VIII: Beynəlxalq elmi praktiki konfrans RİNC bazasında "Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности" Rusiya, 11 may 2023

13. Məmmədova Ü.İ. “Azərbaycanda turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsi və onun müasir vəziyyəti” Ümummilli lider Heydər

Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş
“İqtisadi inkişafda qlobal çağırışlar və perspektivlər” adlı respublika
elmi konfransı, Bakı, Qərbi Kaspi Universiteti, 11 may 2023

Dissertasiya müdafiəsi 03 may 2024-cü il tarixində saat 11⁰⁰-də Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.10 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında (www.https://economics.org.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 mart 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.03.2024

Kağızın formatı:A5

Həcm: 45116

Tiraj:100